

Munkások az államszocializmusban: életszínvonal, politika és legitimáció

Bevezető megjegyzések

Az *Eszmélet* olvasói számára nem kell külön indokolni egy olyan tematikai blokkot, ahol kitüntetett figyelmet kapnak azok a munkástanácsi, öngazgatói kísérletek, amelyek megpróbálták a gyakorlatba átültetni a XX. század egyik legnagyobb marxista gondolkodója, Lukács György által megálmodott *tertium daturt* – vagyis azt a harmadik utat, amelyet sokan kerestek az államszocialista rendszer és a kapitalista restauráció között. A munkástanácsokhoz, a szabadon szerveződő termelő közösségekhez és az öngazgatáshoz való visszatérés nem volt elszigetelt gondolat, és csak 1989 után rögzült a *mainstream* politikai gondolkodásban az a meggyőződés, hogy az öngazgató társadalom „végérvényesen” az utópiák világába tartozik. Mára már sokak számára elfelejtett az a tény, hogy az államszocialista időszakban a keleti blokk országaiban – és persze Magyarországon is – létezett az államszocializmusnak egy baloldali ellenzéke, amelyik – noha elvetette az államszocializmust – nem a kapitalizmushoz való visszatérésben, hanem a szocializmus megreformálásában gondolkodott.

Az 1960-as évek gazdasági reformjainak idején mind az NDK-ban, mind pedig Magyarországon felmerült egy erősebben differenciáló bérrendszer kialakítása; az állampárt azonban végül mindkét országban visszatért a jól bevált munkáspolitikához, ami a munkásosztály egészségének kilátásba helyezte az életszínvonal folyamatos fejlődését.¹ Természetesen itt is voltak kiemelt csoportok, például a bányászok és a magasan képzett szakmunkások, és az egyes ágazatok munkásai sem egyenlően részesültek az állami juttatásokból. Ám az életszínvonalpolitika, illetve a gazdaság- és társadalompolitika egysége, ahogyan az NDK-ban nevezték, sikeres volt a rezsím szempontjából annyiban, hogy egyik országban sem alakult ki a lengyel *Szolidaritáshoz* hasonló számottevő munkásellenzék. Ahogyan Szalai Erzsébet (2004) is rámutatott, a „jóléti diktatúra” sikeresen depolitizálta a munkásokat, és a politikai nyilvánosság helyett más dimenziók felé fordította gondolkodásukat, érdeklődésüket. Hosszú távon azonban mégis hozzájárult az államszocializmus bukásához, mert egy olyan fogyasztói tudatot erősített, amelyet a

tervgazdaság keretein belül sehogyan sem lehetett kielégíteni. A magyar eset volt még a legsikeresebb, ahol a reformközgazdászok a második gazdaság kiterjesztésével akarták orvosolni a tervgazdaság krónikus áruhiányát. Ezt a politikát végül a kormánynak is el kellett fogadnia, amikor az 1970-es évek végétől egyre kevésbé állt módjában a munkásfizetések központi emelése. A munkások lehetőséget kaptak arra, hogy a második gazdaságból egészítsék ki jövedelmüket, és így jelentős többletmunka árán biztosíthatták életszínvonaluk fejlődését.² A szocialista ipar termékei azonban nem versenyezhettek a fejlett kapitalista országok által kínált fogyasztási árucikkkel, a nyugati bevásárló-turizmus pedig rádöbbenette az embereket arra, hogy a nyugat-európai munkások egészen más, magasabb szinten tudják kielégíteni fogyasztói igényeiket, mint akár a „legvidámabb barakk” állampolgárai Kelet-Európában.³

Honecker összehasonlíthatatlanul szigorúbb diktatúrát gyakorolt az NDK-ban, mint Kádár Magyarországon, és az ismert okok következtében sokkal inkább igyekezett elzárni a Nyugattól (elsősorban természetesen Nyugat-Németországtól) országának lakosait. Csakhogy a kommunikációs eszközök fejlődésével Honecker sem tudta megvalósítani a hírzárlatot: hiába számított politikai vétségnek a *Westfernsehen* (a nyugatnémet tv-adók nézése), a keletnémet családok túlnyomó többsége a „függöny mögött” a nyugatnémet médiából informálódott. Honecker ráadásul nemcsak a diktatúrát szigorította, hanem gazdasági téren sem tett a kapitalizmusnak engedményeket: az 1970-es években támadás indult a magántulajdonban levő kis-és középüzemek ellen, és többségüket államosították. Az NDK-ban – noha a vezető funkcionáriusok állandó harcot vívtak a lakosság „folyamatos és kielégítő ellátásáért” – még a jelentések tükrében is krónikus áruhiány mutatkozott a legkülönbélebb árucikkekből, úgymint kávé, banán, autóalkatrészek és építőanyag; a gépkocsira való többéves várakozást és a szervizhiányt pedig még párttagok is gyakran kifogásolták. Az 1980-as években az általános áruhiánnyal együtt az elégedetlenség is nőtt Kelet-Németországban: az emberek számára világossá vált, hogy a tervgazdaság keretein belül nem tudják úgy kielégíteni a fogyasztói szükségleteket, mint a kapitalista országok irigylet állampolgárai.

Az egy sokkal messzebbre vezető kérdés, hogy a fogyasztói szocializmus mennyiben volt „fából vaskarika”, hiszen a nyugati újbóloldal éppen ezt vetette a „jóléti diktatúrák” szemére, már a 60-as években. Az viszont elmondható, hogy a fogyasztói tudat erősítése hosszú távon gyengítette a szocialista rendszert, éppen azért, mert az emberek nem másképpen, hanem *pontosan úgy* akarták kielégíteni szükségleteiket, mint a kapitalista országok állampolgárai.⁴ Miután világossá vált, hogy a kommunista rezsimek nem tudják teljesíteni azt az ígéretüket, hogy a kelet-európai munkásoknak is megteremtik a Nyugaton látott életszínvonalat, a munkások a „modernitás várakozásaival” fordultak az új rendszer felé. A fentebb említett, szociológiai témájú kutatásom nagy kérdése,

hogyan változtatták meg az újkapitalizmusban szerzett tapasztalatok és a fogyasztás világába való sikeres vagy sikertelen integráció a munkásoknak a fogyasztáshoz való viszonyát, illetve egyáltalán történt-e ebben a dimenzióban komolyabb változás, egy kevésbé materiális alapú értékrend felé történő tudati elmozdulás. Az alábbiakban ennek a kutatásnak az eredményeit vázolom tézisszerűen.

Magyarországon és általában a szocialista országokban a munkástörténetre mind az államszocialista időszakban, mind pedig az államszocializmus bukása után rányomta bélyegét az ideológiai megközelítés.⁵ Az uralkodó kommunista párt a munkásságot deklarálta uralkodó osztálynak; az a tézis, hogy a párt győzelemre vitte a munkásosztálynak a tőke ellen vívott harcát, szervesen beépült az államszocialista rendszer legitimációs ideológiájába és visszatérő eleme volt a hivatalos kommunista agitációnak és propagandának. Az a kutató, aki olyan következtetésre jutott, amelyik ellentmondott a hivatalos marxizmus–leninizmus rangjára emelt legitimációs ideológiának, tudományos pályafutását kockáztatta – legalábbis a kommunista blokk országaiban. De azért születtek – éppen a „legvidámabb barakkok” kikiáltott Magyarországon – fontos eredmények a munkásosztály és a szocializmus témakörében. Mindenképpen érdemes megemlíteni Kemény István kutatásait, aki lényeges tényezőket ismert fel a szocialista munkásosztály rétegződésében, a származástól a lakóhelyig, illetve a végzett munka jellegéig. A struktúravizsgálatok közül kiemelem Ferge Zsuzsa munkáját, aki a munkajelleg-csoportokkal helyettesítette a két osztály–egy réteg modellt (munkásság, parasztság és az értelmiség). És végül, feltétlenül említést érdemelnek Héthy Lajos és Makó Csaba iparszociológiai munkái, és az a tézis, hogy a „létező szocializmusban” is működik a béralku – sőt, a termelés kulcspozícióiban dolgozó munkások igen jelentős informális nyomást tudnak gyakorolni a vállalati vezetőkre, akik a terv teljesítése miatt sokszor arra kényszerülnek, hogy kielégítsék e munkások anyagi követeléseit.

A fenti munkák jelzik, hogy elindult egy reorientáció attól az ideológiai narratívától, amelyben a munkásosztály csak elnyomott vagy uralkodó osztály lehetett. A rendszer baloldali kritikusan sokszor eljutottak az ideológia tagadásához – vagyis ahhoz a tézishoz, hogy a munkásságot az államszocializmusban éppen úgy kizsákmányolják, mint a kapitalista országokban. Példának okáért Rudolf Bahro és mások mellett Michael Burawoy sokat tett annak érdekében, hogy új kérdések szülessenek, amelyek meghaladhatják a mindkét oldalon propagált „hidegháborús” legitimációs narratívát. Burawoy kapitalista és volt gyarmati országok üzem- és munkaszervezetét hasonlította össze, és arra a következtetésre jutott, hogy a korai kapitalizmus despotizmusát felváltja a „hegemón despotizmus”, ahol a munkások tesznek engedelményeket a tőkének, annak érdekében, hogy megmentse a gyárat és a munkájukat. A kutató eredetileg Lengyelországban kívánta tesztelni, hogy a hegemón despotizmus a szocialista országokban is megjelenik-e, de

a *Szolidaritással* szemben alkalmazott állami represszió és a katonai diktatúra bevezetése meghiúsította a lengyel terepmunkát. Burawoy így végül a magyar Lenin Kohászati Művekben szerzett tapasztalatokat a szocialista üzemszervezésről. Terepmunkája megerősítette a hegemon despotizmus téziséét a szocialista országokban; igaz – és ez fontos –, a kutató ekkor még úgy gondolta, hogy ha megszabadulnak az állampárt gyámkodásától, a szocialista munkások több eséllyel valósítanak meg egy öngazgató, demokratikus szocializmust, mint a kapitalizmusban szocializálódott társaik.

Az államszocializmus bukása nem igazolta a Burawoy-hoz hasonló nyugati baloldali gondolkodók várakozásait. Ahogyan Mark Pittaway fogalmazott, Magyarországon a rendszer nem bumm-mal, csak nyűszítéssel ért véget. Ennek oka leginkább az, hogy a munkásság voltaképpen sikeresen integrálódott be abba a Kádár-rendszerbe, amelyik az életszínvonal folyamatos növelésére alapozta legitimációját, és minden szocialista szlogen ellenére egy materialista értékrendet közvetített az állampárt fő társadalmi támaszának számító munkásosztály felé. Burawoy is említi, hogy a munkások kitartóan kérdezték az amerikai professzort az amerikai munkások fizetéséről és életszínvonaláról, miközben a szocialista rendszer olyan büszke vívmányai, mint az ingyenes egészségügy, a felsőoktatás vagy a kultúra támogatása szóba sem kerültek, mint a fizetést kiegészítő tényezők. A rendszer tehát sikeresen depolitizálta a munkásokat, de azon az áron, hogy a fogyasztói tudatot erősítette, miközben a munkások körében is hiteltelennek számító hivatalos „marxizmus–leninizmus” propagálásával lejáratta az egész szocialista ideológiát és magának a rendszernek a vívmányait is.

Az állampárttal együtt annak hivatalos ideológiája is megbukott, de ez sem vitte előrébb a tudományban a munkáskutatást. A történészek új nemzedéke fontos eredményeket ért el a sztálini időszak munkáspolitikájának revíziójában; az 1989 utáni időszak viszont megint áldozatul esett az ideológiai megközelítésnek. Berliozzal szólva azt mondhatjuk, mintha közmegegyezés volna arról, hogy a szocialista munkásosztály soha nem létezett. Holott számszerűen az ipari munkásság alkotta a foglalkoztatottak legnagyobb csoportját. Nagyon kevés kutatás foglalkozott azzal, hogy mi is történt ezzel a társadalmi csoporttal a rendszerváltás után. A kivételek között említhetem Szalai Erzsébet úttörő tanulmányát a hazai munkásság struktúrájáról és tudatáról, illetve Ferge Zsuzsa leírását a mai magyar társadalomról, aki újfent beemelte a struktúrába a munkásosztályt.

Ismert, hogy az 1970-es évek közepétől a fejlett kapitalista országok áttérnek az ún. posztfordista modellre, amelyet Boltanski és Chiapello így jellemeznek: a kapitalizmus feladja a termelés folyamatának hierarchikus, fordista struktúráját, és helyette kialakít egy hálózat alapú szervezeti formát, amely teret enged a munkavállalói kezdeményezésnek és a munkahelyi autonómiának. A hierarchikus-centralizált irányítási lánc

helyett kiterjedt hálózatokat kapunk résztvevők sokaságával, a munkát teamekben szervezik, vagy projektek alapján, figyelembe veszik a vásárlói megelégedettséget, és általánosan mozgósítják a munkásokat, hogy megvalósítsák vezetőik vízióit. Az új munkásosztály fő jellemzője tehát, hogy szervezetlen és atomizált. A hagyományos nagyipari munkásság társadalmi és politikai súlyának csökkenését egyébként már Gorz is megfigyelte az 1980-as évek elején. Kevésbé vizsgált azonban az a kérdés, hogy az államszocialista országok miért ragaszkodtak a fordista modell fenntartásához. Szokás felhozni a vezetők elaggott életkorát és a kommunista politikusok általános félelmét az információs társadalomtól, de én fontosnak tartok rámutatni itt a munkáspolitikára, hiszen az ipar szerkezeti átalakítása tömeges állásvesztéssel és éppen annak az osztálynak a megrendülésével járt volna együtt, amelyekre az állampárt a társadalmi befolyását építette. Hogy ezzel mennyire tisztában voltak, annak bizonyítására emlékeztetnék arra, hogy 1989-ben az MSZMP közgazdászai számoltak azzal a radikális szerkezeti átalakítással, ami végül is bekövetkezett, de úgy gondolták, hogy ennek megvalósulása esetén elkerülhetetlen lenne egy társadalmi forradalom.

Ez a jóslat nem teljesült, a kapitalizmust nem ingatta meg a posztfordista átmenet óriási társadalmi és emberi költsége. A magyar esetben azonban a privatizáció során tapasztalt visszásságok aláásták az új demokráciába vetett hitet is, és sokak szemében az új politikai-gazdasági elit is csak a korrupciónak és az állami vagyon kiürítésének köszönhette pozícióját, ami nagyban aláasta a hazai politikusok és üzletemberek hitelét. Az általam vizsgált Rába munkásai egyöntetűen a „hanyatlás narratívájába” illesztették bele gyáruk rendszerváltás utáni történetét, ahol a vezetők leépítették a termelést, az új tulajdonosok nem fektettek be a műszaki-technikai fejlesztésbe, a gyár értékes ingatlanjait pedig eladták. Ha Szalai Erzsébet modelljében gondolkodunk, akkor a Rába egykori törzsgárdája a hazai szektor alulfizetett, kizsákmányolt, „buheráló” munkásságával azonosult. A fejlődést az újkapitalizmusban azok a multinacionális vállalatok képviselték, amelyek a munkások szerint tönkretették a hazai ipar egykori büszkeségeit, elcsábították tőlük a legjobb munkaerőt és nagyobb tőkeerejükkel tisztességtelen versenyre kényszerítették a tőkehiányos magyar vállalatokat. A Zeissnél is drasztikus létszámleépítésekre került sor, de a vállalatnál maradó németek pozitív tapasztalatokat szereztek a posztfordista munkaszervezésről, hiszen az új tulajdonos nyugatnémet Zeiss-vállalat modernizálta a megmaradt üzemeket, lecserélte az elavult gépsorokat és gyártási technológiát, valamint jelentős fejlesztéseket hajtott végre a termelésben. Így a munkások közvetlenül is részesülhettek a posztfordista innováció vívmányaiban – különösen úgy, hogy a modernizálás során a munkakörülmények is jelentősen javultak (légkondicionáló beszerelése, nagyobb tisztaság, új mosdók, menza stb.). A német esetben különösen negatív tapasztalatnak nem a privatizáció, hanem a munkanélküliség bizonyult:

mindegyik interjúalany szembesült ezzel a fenyegetéssel rokonain, barátain vagy személyes sorsán keresztül. A tartós munkanélküliség nemcsak a dolgozók társadalmából jelentett kirekesztődést, hanem sokan igen súlyos lelki tünetekről és elszigetelődésről is beszámoltak. Néhány történetben klinikai kezelés és öngyilkosság is előfordult. Nem véletlenül jelentette a németeknek a munkanélküliség a rendszerváltás legfélelmetesebb tapasztalatát.

A másik dimenzió, az életszínvonal vonatkozásában is különösen szembetűnő különbségeket tapasztalunk a két minta között. Az anyagi világban a németek döntő többsége javulásról számolt be: a dolgozók anyagilag gyarapodtak, a munkanélküliek a szolgáltatások terén veték észre elsősorban a fejlődést. Nem így a magyarok, akik döntően stagnáló vagy romló életszínvonalról számoltak be az interjúkban. A Kádár-korszak fő pozitívumai között szerepelt a kiszámíthatóság és az életszínvonal: a rendszerben ugyan nem voltak nagy perspektívák, de abban mindenki egyetértett, hogy akkor a „kisember” is boldogulhatott. Az interjúalanyok egyöntetűen úgy gondolták, hogy a munkásság volt a rendszerváltás nagy vesztese; szemben a németekkel, a többség nem a társadalmi hierarchiák szigorodását, hanem az anyagi lesüllyedést fájlalta a legjobban. Miközben a németek szemében utólag sem növelte meg a honeckeri állam vonzerejét a kormány által garantált életszínvonal, addig Magyarországon a munkások többsége továbbra is aszerint mérte le a kormányok teljesítményét, hogy mennyire tudják növelni életszínvonalukat. Ezért nem véletlen, hogy sokan – főleg a falvakban élő családanyák – a diktatúra ellenére is inkább választották volna a Kádár-rendszert, mint az újkapitalizmust. A materiális gondolkodás tehát a magyar esetben nem változott; ellenkezőleg, a munkások többsége kevésbé tudta kielégíteni fogyasztói igényeit az új rendszerben, mint a régiben, és mivel a nyilvánosságban nem volt jelen egy alternatív értékrendszer, az emberekben tovább mélyült a depriváció érzése és a frusztráció.

Az újkapitalista rendszerben az emberi kapcsolatok változására egyformán negatívan reagáltak a keletnémetek és a magyarok. A német életút-történetekből az derül ki, hogy náluk az individualizáció is erősebben érvényesült, mint a magyaroknál. A kiindulási helyzet is különbözött, hiszen az NDK egy jóval (állam)kollektivistább (bürokratikus) szocializmust próbált megvalósítani, mint a piac kiszélesítésével kísérletező Magyarország. Az, hogy a technikai fejlődés feleslegessé teszi az emberek egy részét, mélyen benne volt a német köztudatban, mint ahogyan az is, hogy az új rendszerben jóval kiélezettebb verseny folyik a munkahelyekért, mint a régiben. Ennek következménye a társadalomban lezajlott nagyfokú individualizáció, a régi közösségi szellem eltűnése a munkahelyekről, a „riválisok” kiszorítása a jó munkahelyi pozíciókból, a magánjellegű kapcsolatok háttérbe szorulása a munkatársak között, a kíméletlen versengés, az információk eltitkolása a másik elől (nehogy ő húzzon hasznot belőle) és a bezárkózás. A német interjúalanyok több-

sége egyenesen „magányos harcosokról” beszélt. Mind a keletnémetek, mind pedig a magyarok hiányolták a régi munkahelyi kollektívákat és azt a közösségi szellemet, amelyik megvolt a szocializmus idején. Interjúalanyaim mindkét mintában elmondták, hogy a régi rendszerben máshogy viszonyultak egymáshoz az emberek: közösségibb volt a gondolkodás, kevésbé a haszon, a társadalmi hierarchia és az érdek irányította a társas érintkezést, és egyértelműen jobbak voltak az emberi kapcsolatok. A régi munkahelyi közösségek megszűnésére tehát egyformán negatívan reagáltak a keletnémetek és a magyarok – nem véletlen, hogy ezen a közösségi talajon fogalmazódott meg a magyar és a német munkások körében a leginkább azonos antikapitalista kritika.

Az utolsó fejezetben két nagy kérdést vizsgáltam: a munkásság helyét az új rendszerben és a rendszerváltásnak, illetve az új demokráciának a megítélését. A németek továbbra is a középosztály részének tekintették a szakmunkásságot, mint ahogyan azt sem bánták, ha gyermekük nem szerez diplomát, hanem valami jó szakmát tanul. Ennek a csoportnak a tudatában mélyen benne volt az NDK-ban megszokott nagyobb társadalmi egyenlőség; erre a sokakban megmaradt baloldali mentalitásra a baloldali pártok is számíthattak Németországban. A magyar esetben viszont a munkások egyöntetűen a rendszerváltás vesztesei közé sorolták magukat. A dolgozó németekkel ellentétben a mintában megszólaló magyar munkások mind arról számoltak be, hogy romlott az életszínvonaluk, és csökkentek a tartalékaik. A munkásokat elkeserítette, hogy annak ellenére sem tudnak kijönni a fizetésükből, hogy megvan a rendes, bejelentett állásuk. A többség kilátástalannak tartotta a középosztály helyzetét (ahová sorolták magukat); gyermekeiket pedig mindenképpen főiskolára vagy egyetemre szánták azok, akik abban a helyzetben voltak, hogy ezt valamennyire biztosítani tudták számukra. Egyfajta baloldali mentalitást itt is megőriztek az egykori munkásközösségek; de az is igaz, hogy mindegyik munkás hangsúlyozta: Magyarországon egyik párt sem tett semmit a munkásokért.

A másik nagy kérdés, hogyan ítélték meg a munkások a kapitalizmus tapasztalatával a hátuk mögött a rendszerváltást és az új demokráciát. A német esetben a rendszerváltást illetően egyértelmű a kép: senki sem bánta meg, hogy jött a *Wende*⁶, sem az egykori párttagok, sem pedig azok a mérnökök, műszaki rajzolók és könyvelők, akik ideiglenesen vagy akár tartósan is munkanélkülivé váltak az új rendszerben. Általában véve mindenki úgy látta, hogy a honeckeri állam megérett a bukásra. Bár nem fogadták el a náciizmussal való analógiát (a náciizmus elutasítása – talán az antifasiszta nevelés eredményeképpen – nagyon erős volt ebben a korosztályban), a megszólalók kizárták a lehetőségét még egy ilyen diktatúrának. A honeckeri állam elutasíthatóságát jól mutatja, hogy még az új rendszerben hajléktalanná vált interjúalanyom sem kívánczolt vissza az NDK-ba (vagy legalábbis úgy tett, mintha nem kívánná vissza a múltat).

Magát a kapitalizmust azonban már árnyaltabban ítélték meg a munkások. A posztfordista fejlődés pozitívumai mellett nagyon sok negatívumot is felsoroltak. Kiemelt helyen állt a munkanélküliség és a túlhajtott individualizáció, ami a németek többsége szerint a társadalmi együttélést is veszélyezteti. Mind a dolgozók, mind pedig a munkanélküliek körében megfigyelhetjük a fogyasztói társadalom kritikáját; nagy szerepet kapott a környezettudatosság (az ember a saját jövőjét veszélyezteti, ha felelőtlenül kizsákmányolja és rombolja környezetét a nagyobb haszon reményében) és a közösségi, emberi értékek hangsúlyozása a mind nagyobb fogyasztásra ösztönző fejlődéssel szemben.

A magyar vélemények több ponton is markánsan különböztek a németektől. A németek a magukénak érezték a *Wendét*; többen elmondták, hogy kimentek a nagy tüntetésekre, és úgy érezték, hogy aktív szereplői voltak a diktatúra bukásának. A magyarok többsége nem vállalt közösséget a rendszerváltással (igaz, a kommunistákkal sem!), és általában megfigyelhető volt egy igen erős *ressentiment* azokkal a csoportokkal szemben, akik a munkások véleménye szerint a rendszerváltás óta nemcsak elkülönültek a dolgozó emberektől, hanem aránytalanul nagy mértékben profitáltak a nép tulajdonának kiürítéséből és az új rendszerből. Ide sorolták a volt pártkádereket, az értelmiséget és a kialakuló új magántulajdonosi osztályt. A privatizációt kivétel nélkül mind nagyon negatívan ítélték meg: a Rába privatizációját a munkások úgy írták le, hogy a vezetők „szétlopták” a gyárat, de ugyanezt gondolták a többi állami vállalat magánosításáról is. A külföldi tulajdonosokkal szembeni bizalmatlanságot fokozta, hogy a munkások szerint a külföldi cégek csak a magyar piacokat akarták megszerezni, és leépítették a magyar termelést, vagy pedig bezárták a gyárat. De a multinacionális vállalatokról is megvolt a munkások véleménye: kivitték a profitot az országból és kizsákmányolták a magyar munkaerőt. Ezek után nem meglepő, hogy a többség elutasította a nyugati mintájú kapitalizmust, amelynek ők csak a hátrányait érzékelték: a vállalat leépült, a munkáslétszám az ötödére zsugorodott, elveszett a gyár régi presztízse (amit a betelepülő Audi még jobban kihangsúlyozott), és visszaesett a munkások életszínvonala. Tovább fokozta a *ressentiment* érzését az új elit „hivalkodó fogyasztása”: nagyon sokan elmondták, hogy régen, a szocializmus idején a vezetők és a munkások között nem voltak akkora anyagi különbségek, mint az új rendszerben.

A magyar munkások körében tehát erős kételyek fogalmazódtak meg mind a rendszerváltással, mind pedig az új demokráciával kapcsolatban. Ezek a kételyek azonban nem egy általános rendszerkritika irányába mutattak, hanem inkább egy sajátos magyar út preferálásába, ahol az állam valamiféle kiegyensúlyozó szerepet játszik egyfelől a multinacionális vállalatok és a hazai termelők, másfelől pedig a munkásság és a tőkés érdekei között. Több oka is lehet annak, hogy a magyar politikai baloldal miért nem tudott profitálni ezekből a kételyekből. A német és a

magyar mentalitás különbségei mellett érdemes rámutatni a baloldali nyílvánosság hiányára; elgondolkodtató, hogy még az elkötelezett baloldali szavazók is azt mondták, hogy egyetlen párt sem tekinti feladatának, hogy felvállalja a munkások érdekképviselését. A munkásosztály látványos kirekesztődése a politikából és az érdekvédelem gyengesége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a többség csak az államban reménykedett, amely hitük (vagy reményeik) szerint osztályok felett áll, és mint ilyen, tesz valamit a „kisemberekért”.

A vizsgálati eredmények segítenek megmagyarázni a Kádár-korszak ambivalens megítélését. Az erős állam, a rend és a tekintélyelvű kormányzás utáni vágyakozás összeolvad a nagyobb egyenlőség víziójával, ahogyan azt sok interjúban is megfigyelhettük. A magyarok között csak kevesen voltak olyanok, akik úgy érezték, hogy profitáltak a rendszer-váltásból és az új demokráciából. A negatív tapasztalatok hatására Magyarországon a többség elutasította a nyugati mintájú kapitalizmust, így a nagyobb és erősebb államban, illetve egy sajátos magyar út preferálásában vélték megtalálni a félperifériás fejlődés ellenszerét. A keletnémetek sikeresebb integrációját a kapitalista világgazdaságba egy mentalitásváltozás is kísérte a posztmaterális gondolkodás irányába, amit a magyar esetben kevésbé lehet kimutatni.

Ugyanakkor fontos hasonlóságnak tartom, hogy a szakszervezeti- és munkásmozgalom helyzetéről egyformán pesszimistán nyilatkoztak az interjúalanyok. A magyarok a nagyüzemek megszűnésével és a szakszervezeti mozgalom szándékos szétverésével magyarázták a munkástiltakozás hiányát. A németek úgy vélekedtek, hogy a munkahelyen az emberek atomizáltak, magányos harcosok, és mindenkit csak az foglalkoztat, hogyan tartsa meg a munkahelyét. Abban megegyeztek a vélemények, hogy általában meggyengült az érdekképviselő. A munkások egyik mintában sem vártak az elkövetkező években jelentős társadalmi változásokat; a mindennapok mikrovilágában azonban sokan kifejezték, hogy nagyobb közösségi életre lenne igényük, mint ami a magányos harcosoknak megadatik.

Ezek a vizsgálati eredmények segítenek megmagyarázni, hogy miért nem teljesültek 1989-ben a magyar baloldali ellenzéknek a munkástanácsokhoz fűződő várákozásai. Jelen számunkban nem véletlenül kap helyet a portugál és a magyar tapasztalatok mellett Michael Burawoy tanulmánya, aki Mark Pittaway-hez hasonlóan elveti az államkapitalizmus téziséét. Az amerikai kutató még a Kádár-korszak idején végzett terepmunkája során regisztrálta a rendszer szocialista vonásait; érdekes módon jobban, mint azok a magyar munkások, akik csak az amerikai munkások fizetéséről kérdezték az amerikai professzort, és szóba sem kerültek olyan szocialista vívmányok, mint az ingyenes oktatás vagy egészségügy. Burawoy ugyanakkor felfigyelt a munkásközösségekre, hiszen éppen ezek a közösségek lehettek volna egy önigazgató társadalom bázisai.

- ¹ A témával hosszan foglalkozom korábbi könyvemben, Bartha (2010).
- ² A második gazdaságról lásd Gábor – Galasi (1981). A szerzők később arra is rámutattak, hogy ez a privát szektor az állami iparhoz csatlakozott (vagyis jó-részt állami megrendeléseket teljesített). Ezért szkeptikusak voltak afelől, hogy ez a „második” gazdaság egészében képes lesz talpon maradni egy kapitalista struktúrában. Tézisük hamarosan beigazolódott, hiszen a „második” gazdaság jó része – főleg a mezőgazdaságban – leépült a rendszerváltás után.
- ³ Róna-Tas Ákos (1997) megmutatja, hogy a társadalmi átalakulás a politikai fordulat előtt megkezdődött Magyarországon.
- ⁴ Ezt a fejleményt nevezte Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György (1991) a szükségletek feletti diktatúrának.
- ⁵ Az államszocializmus fogalmának kifejtéséhez lásd Krausz – Szigeti (2007).
- ⁶ A *Wende* (fordulat) a rendszerváltás közismert elnevezése a volt NDK-ban.

Irodalomjegyzék

- Bartha Eszter 2010: *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan Kiadó-ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék (Kelet-Európai Monográfiák, 2), 2011.
- Gábor R. István – Galasi Péter 1981: *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György 1991: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó
- Földes György 1989: *Hatalom és mozgalom 1956–1989*. Budapest, Reform Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) 2007: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan
- Pittaway, Mark 1998: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary, 1948–1958*. (PhD disszertáció) University of Liverpool
- Pittaway, Mark 2002: The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture and the State in Early Socialist Hungary. *The Journal of Modern History*, 74.
- Pittaway, Mark 2006: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. *Eszmélet* 72 (2006. tél)
- Róna-Tas Ákos 1997: *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor, The University of Michigan
- Somlai Péter 2008: *Társas és társadalmi. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szalai Erzsébet 2004: Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, 33 évf., 9. sz.

(A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.)